СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ФАКТОРИ, ОБУСЛАВЯЩИ ПРОЦЕСА НА РАЖДАЕМОСТ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Нико Иванов Куков
Бургаски свободен университет

SOCIO-ECONOMIC FACTORS DETERMINING THE BIRTH PROCESS IN THE REPUBLIC OF BULGARIA

Niko Ivanov Kukov
Burgas Free University

Abstract: *The report addresses the issue of the main processes that affect the birth process at the national level - emigration, social policy, premature mortality, sexual culture, healthcare. It also mentions other socio-economic factors /unemployment, reproductive health, marriage, education/, which determine the birth rate. The end of the report identifies risks and threats to national security that are the result of current demographic policy.*

Keywords*: Demography, birth rate, unemployment, health, marriage, education, security.*

Увод

Терминът „демография“ е съставен от старогръцките думи „демос“ – народ и „графос” – описание и означава народоописание. Предмет на демографията като наука са закономерностите на възпроизводството на населението, социално-икономическите условия, които определят раждаемостта, смъртността, количествени и качествени изменения на населението. Изучава изменението структурата на населението – възраст, пол, по територия, по етнически признаци и прочие. Същата изучава настоящата демографска ситуация, както и изготвя прогнози и хипотези за състоянието на населението под влияние на социалните фактори в бъдещ период за дадена територия.

По отношение на своята численост българският народ има изключително сложна и противоречива политическа и демографска съдба. В течение на вековете той преживява както драматични моменти на опасност от пълно изчезване, така и възхода на една от най-ускорено развиващите се демографски групи в рамките на балканския регион. Постепенно, но регулярно във времето, се променя и качеството на българския генофонд. Налице е трайно застаряване на нацията. Основната причина на посочените процеси е външната миграция, високите нива на смъртността и ниските равнища на раждаемостта. Последният фактор е темата на настоящия доклад.

Фактори, обуславящи раждаемостта:

Раждаемостта сред едно население се влияе от сложен комплекс фактори и причини от демографски, социален, икономически, културен и дори личен характер. Някои от основните фактори, обуславящи нивото на раждаемостта, са както следва:

1) **Брой и възрастовата структура на родилния контингент**. Логично, по-голям дял на жените в репродуктивна възраст води по-висока раждаемост и обратно – малък детероден контингент е свързан с ниска раждаемост.

Възпроизводството на трудоспособното население се характеризира най-добре чрез коефициента на демографско заместване, който показва съотношението между броя на влизащите в трудоспособна възраст (15 - 19 г.) и излизащите от трудоспособна възраст (60 - 64 г.). През 2001 г. всеки 100 лица, излизащи от трудоспособна възраст, са били замествани от 124 млади хора През 2011 г. на всеки 100 души излизащи от трудоспособна възраст влизат 70 млади хора. За сравнение към 31.12.2019 г. това съотношение е 66 и остава непроменено спрямо 2018 година.

Възрастова структура	**0 - 14 г.**	**15 - 49 г.**	**50+ г.**
Прогресивен тип	> 25 %	50 %	< 25 %
Стационарен тип	25 %	50 %	25 %
Регресивен тип	< 25 %	50 %	> 25%

Прогресивният тип дава възможност за по-нататъшно увеличение на броя на населението за сметка на естествения прираст; Регресивният тип води до намаляване на броя на населението, а при стационарният тип населението е способно да се възпроизвежда напълно, запазвайки броя си. От анализ на данни на НСИ за последните години и установено, че страната ни спада към регресивния тип.

Според ООН, ние сме в топ 5 на най-бързо застаряващите общества в света. С по-възрастно население от българите са само японците, италианците, германците и шведите. През последните години в страната продължава да се задълбочава процесът като за последните години средната възраст се е изменила в страната, както следва: от 37.5 години през 1990 г., 41.5 години през 2007 г. и 42,8 години през 2018 г.

Местожи-веене	2010		2011		2012		2013	
	при раждане на първо дете	при раждане на второ дете	при раждане на първо дете	при раждане на второ дете	при раждане на първо дете	при раждане на второ дете	при раждане на първо дете	при раждане на второ дете
Общо за страната	**26,2**	**27,5**	**26,3**	**27,7**	**26,3**	**27,8**	**26,5**	**27,9**
	2014		2015		2016		2017	
Общо за страната	**26,7**	**28,1**	**26,9**	**28,3**	**27,0**	**28,5**	**27,1**	**28,7**
	2018		2019					
Общо за страната	**27,2**	**28,8**	**27,3**	**28,9**				

От анализа на данните е видно, че постепенно, но категорично се увеличава възрастта за раждане на първо и второ дете. Освен, че е най-обезлюден, северозападния район е регистрирал и най-ниска раждаемост, съвместно с Северния централен. Същото се обуславя предимно от ниските доходи на населението, недобрата здравна

система и като цяло стандарта на живот в региона. От всички раждания 344 са били трагичните случаи, от които 43, т.е. близо 12% от всички раждания са от същия район. Това подкрепя фактите за лошите социално-битови условия в Северозападния регион.

За влошаването на възрастовата структура у нас съществено допринесоха мащабните емиграционни процеси предимно сред младите възрастови групи, което пряко доведе до увеличаване на относителния дял на възрастните сред населението. Емиграирането на цели млади семейства (заедно с децата) обуслови ускоряването на процеса на остаряване. Прогнозите показват, че за по-малко от 20 г. съотношението между лицата под 15 г. и тези над 65 г. ще се влоши от 85,6% на 67%.

2) **Миграционни процеси** – миграцията представлява пространствено преместване на хора между определени, географски единици, предполагащо относително трайно установяване на ново местожителство. Същата е явление със сложна структура. Тя е важен демографски показател и миграционните процеси влияят неедназначно върху социалната, икономическата, политическата и културната сфера. Тя, и по-конкретно емиграцията, влияе силно върху раждаемостта. Близо половината от емигрантите са на възраст 20-35 години, т.е. напускат млади и образовани хора, в които държавата е инвестирала и които се адаптират по-лесно към изискванията на пазарната икономика. Емиграирането на същите има сериозни икономически и социални последици за бъдещото развитие на страната. По-младото население е свързано с по-голяма мобилност извън страната, като пикът на мобилността може да се счита от края на тийнейджърската възраст до средата на 30$^{-те}$ години /18 – 35 г./. Именно тази възраст е най-добрата репродуктивна възраст на населението.

Основни причини обуславящи съвременната емиграция от нашата страна са: макроикономическата среда, безработицата сред значителни групи от населението, ниския жизнен стандарт, ограничеността на вътрешният пазар и на икономическите възможности, политическата и икономическата нестабилност и др.

3) **Образователната структура** има голямо значение за социалната и професионалната структура на населението, за характера на производствената дейност. Образователното равнище на населението твърде много зависи от стандарта на живот и от степента на развитие на производителните сили. В напредналите страни като основен показател за образователното равнище на населението се възприема броят на учащите се, падащи се на 10 000 жители. В развиващите се държави се използва показателят относителен дял на грамотните (на лица над 15 години), падащи се на 10 хил. души.

Образователната структура влияе върху качеството на трудовите ресурси, а върху нея влияят социално-икономическото развитие на страната и полово-възрастовата структура.

4) **Заетост и безработица -** „*Няма по-страшно бедствие за нацията от безработицата. Тя води до всички пороци и грешки. До глада, до болестите, до пороците, до кражбите, до насилията, до проституцията. Престъпник е този държавник, който допуска безработица*“ – Атанас Буров, /1875 –1954 г./, известен български финансист, филантроп, дипломат и политик.

Политиката на трудовия пазар в областта на търсенето и предлагането на труд е неразделна част от общата икономическа политика. Нейното значение е много важно, понеже засяга един от най-важните ресурси на обществото – труда и има пряко отношение към развитието на най-ценния капитал – човешкия. Икономическите аспекти

на оценката на резултатите от тази политика са тясно свързани със социалното развитие на обществото и темповете на неговото развитие.

Тежестта на прехода към пазарна икономика е по-голяма за жените, отколкото за мъжете, в частност поради орязването на социалните и обществените услуги, влошената финансова ситуация и заетост и тройното бреме, което са принудени да носят – да осигуряват доходи, да извършват домакинската работа и да възпитават децата. Икономическият и социалният статус на жените е влошен – намалява ролята на жената в политическия и икономическия живот и приемането на решения, жените в политиката и в мениджмънта на предприятията са малко.

5) **Бракосъчетаемостта като фактор за възпроизводството**;

Женитбите и разводите наред с овдовяванията и повторните женитби не променят числеността на населението, но определят семейната му структура. Женитбата представлява акт, церемония или процедура които установяват законни отношения между съпруга и съпругата. Според брачното си състояние населението може да бъде разделено в четири брачни категории: неженени /*неомъжени*/, женени /*омъжени*/, разведени и вдовци /*вдовици*/. В Р България намалява броят на браковете, все повече млади хора предпочитат съжителството пред официалния брак и раждането на едно дете. Моделът на семейство с две деца е ерозиран. Броят на абортите продължава да е висок, а делът на извънбрачно родените деца е един от най-високите в Европа.

При анализ на проведените две последни преброявания е установено, че делът на лицата със сключен юридически брак през 2011 г. в сравнение с преброяването през 2001 г. намалява с близо 10 процентни пункта, а този на неженените/неомъжените лица се увеличава с близо 7 пункта. Два пъти се увеличава делът на лицата, които живеят в семейно съжителство без сключен юридически брак – от 4% през 2001 г. той достига близо 8% през 2011 година.

Наблюдава се постоянна тенденция за увеличаване броя на извънбрачните деца в РБ. По данни на Евростат стойността на извънбрачните деца е 10% през 1986 г., 38.4% през 2004 г., а през 2018 г. той е цели 59%. Т.е. броят на извънбрачните деца се е увеличил шест пъти за последните 30 години. Всичко това води до влошена възрастова структура на населението в България със сериозни дългосрочни ефекти върху пазара на труда в бъдеще.

6) **Сексуална култура и репродуктивното здраве** – съществуват т.нар. предписания на Световната Здравна Организация /СЗО/ относно раждаемостта

Световната здравна организация /*на английски: World Health Organization, WHO; на френски: Organisation mondiale de la santé, OMS*/ е специализирана агенция на Организацията на обединените нации /ООН/, която функционира като координиращ орган на международното здравеопазване. Учредена е на 7 април 1948 г., с централа в гр. Женева, Швейцария и наследява функциите и ресурсите на Здравната организация, която е агенция на Обществото на народите (ОН). Целите на СЗО са постигане на възможно най-високо здравно равнище на всички народи. Според конституцията на СЗО дефиницията за „здраве“ означава не просто липса на болести и недъзи, а цялостно физическо, психическо и социално благосъстояние.

Одобрен е проект на споразумение между Министерството на здравеопазването и Регионалния офис на СЗО за Европа за двугодишния период 2020-2021 г. Двугодишното споразумение за сътрудничество отразява визията на Регионалния офис на СЗО за Европа – „По-добро здраве за Европа“, както и идеите, принципите и ценностите, подкрепящи Европейската политическа рамка за здраве и благосъстояние „Здраве 2020“, приета от Европейския регионален комитет на Шестдесет и втората му сесия.

7) **Макроикономическата среда**, състоянието на пазара на труда и жизненият стандарт играят важна роля за демографското развитие на страната. Търсенето на решения на демографските проблеми чрез целенасочена демографска политика е невъзможно без макроикономическа стабилност, устойчив икономически растеж, нарастване на икономическата активност и заетостта, ограничаване на безработицата, повишаване на доходите, подобряване на социалната и териториална инфраструктура и околната среда. Благоприятната жизнена, трудова и околна среда ще стимулира раждаемостта, ще допринесе за дълголетен и пълноценен живот на хората и ще направи страната атрактивна както за националната, така и за чуждестранната работна сила.

Социално-икономическите причини при неблагоприятна макроикономическа среда са свързани със следните въздействия върху раждаемостта:

- материално състояние на семейството, доходи, работа на родителите, сигурност на работното място;
- понижаване на жизненото равнище, което се изразява в спад на реалните доходи на младите семейства, поскъпване издръжката на децата, промяна на структурата на потреблението, насочено главно към изхранване на хората;
- повишаване на безработицата и неясна перспектива за реализацията на много млади хора. Безспорен факт е връзката между безработицата и развитието на раждаемостта в почти всички страни. Трудностите по задоволяване на материалните потребности поставят на по-заден план потребностите от деца и водят до отлагане, а понякога и до отказване раждането на следващо дете;
- забавяне на решението на редица битови и социални проблеми, засягащи младите семейства, като например жилищното осигуряване;

8) **Правно-нормативна база и социално-финансови условия, стимулиращи отглеждането на деца в Р България –** от извършения анализ на нормативната база е установено, че основно предоставянето на социални помощи на различните уязвими групи се основава на четири закона, много наредби и указания, регулиращи правата, допустимостта, условията и сроковете за отпускане на помощ. Основните актове, които уреждат методите за изплащане и предоставяне на социални услуги, са Законът за социално подпомагане (ЗСП) и правилникът за прилагането му. Други свързани закони са Законът за интеграция на хората с увреждания, Законът за семейни помощи за деца, Кодексът за социално осигуряване и Законът за закрила на детето. Работещите в дирекциите за социално подпомагане социални работници трябва да боравят с голям обем нормативни документи, които често са много объркващи при разглеждането на конкретни случаи. Изискванията по отношение на дохода и условията, които дават право на месечни социални помощи и на другите видове помощи за подпомагане на доходите, са сложни и рестриктивни. Критериите за допустимост са изградени въз основа на състоянието на кандидата с оглед на богатство, доходи, възраст, състояние на заетост, работоспособност. Ако лицето не отговаря на формалните критерии, но е в нужда или е изложено на риск, практически то няма достъп до социална помощ.

България е сред страните в ЕС, в които семейните помощи за деца са с относително широк обхват, но с неголям размер. Тези помощи не са обвързани с осигурителни вноски или трудова заетост на родителите и нямат характер на социалноосигурителни обезщетения или издръжка за семейства с деца. Те не са и типични социални помощи, макар че целят да допълнят доходите с оглед задоволяването на основни жизнени потребности на лицата. Размерът на семейните помощи за деца не се коригира ежегодно чрез задължителен механизъм, а се определя всяка година от парламента със Закона за държавния бюджет по предложение на правителството. Месеч-

ните социални помощи са с недостатъчен размер и с много малко покритие – под 3% от населението, което прави техния принос за намаляване на бедността ограничен.

9) **Репродуктивно здраве.** Проблемът за репродуктивното здраве на населението също е фактор свързан с демографското развитие. Репродуктивното здраве се определя като състояние на пълно физическо, умствено и социално благосъстояние във всички сфери, свързани с репродуктивната система и нейните функции и процеси. Репродуктивното здраве се определя от общото здравно състояние на населението. Ограничаването на достъпа до здравни услуги, недостатъчните финансови ресурси и принудително налаганите от населението самоограничения в потреблението на здравни услуги поради икономически причини съдействат за високите нива на заболеваемостта, на общата и детската смъртност, задържането на общата продължителност на живота, влошават качеството на живот на българското население и препятстват демографското му развитие.

Безплодието е важен обществено значим проблем, който засяга голям брой български семейства и двойки и рефлектира върху репродуктивната способност на населението у нас. Затова за оптимизиране на демографския прираст е необходимо да се акцентира и върху профилактиката, диагностиката лечението на стерилитета. Аборти

Ежегодно абортите съставляват почти половината от живородените деца. Често абортът е рисков фактор за бъдещите репродуктивни способности на жената, поради което се превръща и в значим социален фактор за регулация на демографския баланс на населението.

Общовалидни препоръки относно раждането на дете:

а) Първата гласи, че жените не трябва да раждат под 18-годишна възраст, поради множество причини. Репродуктивната система на жени под 18 години не е напълно развита и бременността и раждането могат да причинят тежки усложнения както за майката, така и за детето. Жените, преживяващи юношеска бременност, често раждат дете с ниско телесно тегло, което е сериозен рисков фактор за бъдещото развитие на детето. Освен това ранната сексуална активност и особено ранната бременност могат да причинят бъдещи усложнения на репродуктивната система. Допълнително е упоменато, че младите жени в юношеския си период са изложени на по-висок риск да се изправят пред преждевременно раждане преди 40-та гестационна седмица, което може да доведе до здравословни усложнения на новороденото бебе. Някои изследвания показват, че децата, чиито майки са тийнейджъри, са значително по-често хоспитализирани по време на детството, отколкото други деца (СЗО, 2006; Американската агенция за международно развитие (USAID), 2007). Раждането в юношеска възраст често е обременено с по-нисък социално-икономически статус, което води до по-малко оптимистична картина за бъдещото развитие на детето. В сравнение с по-възрастните жени, момичетата са два пъти по-склонни да умрат от причините за бременността и раждането; също така, техните бебета са изправени пред 50% по-висок риск да умрат до едногодишна възраст, отколкото бебетата, родени от жени на двадесет години.

Усложненията при бременност и раждане са втората причина за смърт сред 15 до 19 годишните в световен мащаб. Абортът значително застрашава психологическото и физическото здраве на подрастващите момичета.

б) Втората препоръка на СЗО предвижда, че човек не трябва да ражда повече от четири деца. Всяка бременност и раждане имат свои собствени рискове за майката и за детето, но в случай на петата и всяка следваща бременност медицинските рискове, както за майката, така и за детето, нарастват бързо. Рисковете за здравето и живота на жената се натрупват с увеличаването на броя на бременностите. Поради кумулатив-

ния ефект на предишните бременности и кърменето върху хранителния и енергиен баланс, здравето на майката е застрашено, а при тези бременности трудовите наранявания са много по-чести и рискът от по-бавен вътрешноматочен растеж и ниско тегло при раждане се увеличава.

Смъртността започва да се увеличава с четвъртата и по-специално ражданията на петия и по-висок паритет; настоявайки за високи репродуктивни норми, т.е. раждане на деца от пети и по-висок порядък на раждане, често означава, че жените раждат на интервали, по-кратки от две години, или раждат след 35-годишна възраст – фактори, които ясно застрашават живота и здравето на майката и детето. Последното твърдение ни дава подходящо предговор за следващата, трета препоръка.

в) Третата препоръка на СЗО относно раждаемостта предвижда да не се ражда през интервали, по-кратки от две години. Разстоянието при раждане, по-кратко от 24 месеца, може да бъде свързано с редица здравословни усложнения както за майката, така и за детето. Тялото на жената и нейният хранителен капацитет не могат да се възстановят напълно за кратък период от време, а темповете на неонатална и детска смъртност са значително по-високи, когато интергенезиалният интервал е кратък (из медицински записки на доверено лице). По-новите изследвания, професионални дебати и технически консултации между съответните институции подчертават, че въпреки че интервалите на раждане не трябва да бъдат по-кратки от 24 месеца, те също не трябва да бъдат по-дълги от 60 месеца (СЗО, 2006). Рисковете от недоносеност, смърт на плода, ниско тегло при раждане и малки размери за гестационна възраст също са свързани с интервали от над 59 месеца. Не е ясно защо дългите интервали на бременността са свързани със здравословни проблеми на майките и бебетата. Някои експерти смятат, че бременността подобрява капацитета на матката за насърчаване на растежа и подкрепата на плода, но с течение на времето тези полезни физиологични промени изчезват.

г) Четвъртата и може би най-важната препоръка е да не се ражда след 35-годишна възраст. Раждане след посочената възраст и най-вече при още по-напреднала възраст е свързано с редица потенциално отрицателни биологични и медицински последици. Има ясни последици за забавянето на раждането, както за майката, така и за роденото дете. По-висока честота на спонтанни аборти, мъртвородени, усложнения по време на бременност и преждевременно раждане, както и повишен риск от аномалия на плода са само част от тях. Поради отлагането на раждането голям брой жени под 35 години са приели ниски норми за размер на семейството, но повечето от тях ще започнат възпроизвеждането. Въпреки това можем очаквайте, че определен дял от тези жени в България, поради различни причини няма да бъдат в състояние да реализират търсените норми за желания брой деца.

Прогнози за населението:

Демографските прогнози разкриват предполагаемото развитие на населението по териториални единици и общо за страната. Същите са сред най-полезните и точни предвиждания в социално-икономическата област.

България е водач по почти всички негативни демографски тенденции в Европейския съюз – смъртност, ниска раждаемост, отрицателен прираст на населението и др. В дългосрочен план рискът от тези явления е, че населението на страната ще намалява средно с по 35 хил. души годишно, а структурата му се изменя така, че все по-малко работещи ще финансират издръжката на все повече възрастни хора. Натискът се забелязва най-вече през необходимостта от допълнителни разходи в публичния сектор – за пенсии, за здравеопазване и за социални мерки. Освен това на пазара на

труда става все по-трудно да се намерят квалифицирани и високообразовани служители, защото голяма част от тях са емигрирали. Според доклад на ООН след 30 години ¼ от населението ще намалее с 23% и ще спадне на 5,3 млн. души Това ни поставя на челното място в класацията на страните, в които населението ще намалява с по 1% всяка година до 2050 г. В челната тройка са още Литва и Латвия. Това се дължи, от една страна, на отрицателния естествен прираст, формиран средно от 70 хил. раждания, както и около 110 – 120 хил. починали.

Прогнозите показват системно намаление на населението – отрицателен средногодишен прираст за всички години и по всички варианти\. Може да се твърди, че темповете, с които ще се развива редукцията на българското население, определено могат да бъдат квалифицирани като уникални в историята на страните, характеризиращи се със съвременен тип възпроизводство на населението

Изводи: Търсенето на решения на дълбоките демографски проблеми чрез целенасочена активна демографска политика е невъзможно без макроикономическа стабилност, устойчив икономически растеж, нарастване на икономическата активност и заетостта, ограничаване на безработицата, повишаване на доходите, подобряване на социалната и териториална инфраструктура и околната среда. Благоприятната жизнена, трудова и околна среда ще стимулира раждаемостта, ще допринесе за дълголетен и пълноценен живот на хората от всички възрасти и ще съдейства за устойчивото и балансирано демографско развитие и просперитет на страната.

Литература:

1. Правителствен доклад „Демографската политика в България – от предизвикателства към възможности“, изготвен от Министерство на труда и социалната политика, 2019 г.
2. Учебник по „Социална медицина“, Проф. д-р А. Керековска, МУ – гр. Варна.
3. Манов, Б. Демографската криза и националната сигурност – има ли изход за България / /Български икономически преглед. С., кн. 2, 2014.
4. Статистически справочници. София. НСИ.
5. Голдстейн и кол. 2009: Goldstein, J., Sobotka, T. and A. Jasilioniene. The End of „Lowest Low“ Fertility – Population and Development Review 35(4): 663–699.
6. Warren C. Sanderson and Sergei Scherbov, Review: Prospective Longevity: A New Vision of Population Aging (Cambridge: Harvard University Press, 2019).